

भारताची लोकसंख्या: एक सामाजिक आणि आर्थिक आव्हान

डॉ. अंजली जोशी - टॅम्बुर्णीकर

प्राध्यापक आणि विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग

दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर.

गोषवारा:

भारताची लोकसंख्यावाढ सध्या चीनला मागे टाकत आहे. अजून बारा वर्षांनी म्हणजे 2036 मध्ये देशाची लोकसंख्या 152 कोटीपेक्षा जास्त होणार आहे अशी माहिती केंद्रीय सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालयाने नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या भारतातील महिला आणि पुरुष 2023 या अहवालात ही बाब नमूद केली आहे. हा अहवाल भारतातील स्त्री-पुरुषांच्या परिस्थितीचा समग्र आढावा आणि विविध विषयांवरील माहिती सांगणारा सर्वसमावेशक दस्तावेज आहे. यातून पुरुष आणि स्त्रियांच्या विविध गटांमध्ये अस्तित्वात असलेली असमानताही समजून घेण्यास मदत होते. ही लोकसंख्या भारताचे जसे भांडवल आहे, तसेच ती जोखीमही आहे याचा अनुभव कोरोना काळामध्ये संपूर्ण लोकसंख्येने घेतला होता. इतक्या प्रचंड मोठ्या प्रमाणावरील लोकसंख्येचे व्यवस्थापन करणे किती आव्हानात्मक असते हे त्या दोन वर्षात लक्षात आले. तब्बल ८० कोटी नागरिकांना मोफत अन्नधान्य देण्याची वेळ त्यावेळी भारतावर आली होती. अन्नधान्य आणि संपत्तीची निर्मिती या जोरावर भारताने हे आव्हान पेलले. कोरोना प्रतिबंधक लसींचे उत्पादन, त्याचे 225 कोटी पेक्षाही अधिक डोस देणे आणि कोरोना संकटावर काही प्रमाणात मात करताना अर्थव्यवस्थेला गती देण्याची किमया भारताने या काळात करून दाखवली आहे. इतक्या मोठ्या लोकसंख्येची अन्नसुरक्षा सांभाळून इतर देशांना अन्नधान्याचा पुरवठा करणे, श्रीलंका-नेपाळ सारख्या शेजारी देशांना मदत करणे, जगातील लसींची गरज भागवणे अशा मार्गाने वसुधैव कुटुंबकम, ही बांधिलकी भारताने जोपासली आहे. युकेन-रशिया युद्धात तटस्थ राहून भारत स्वतंत्र भूमिका घेऊ शकतो हेही भारताने दाखवून दिले आहे. भारताची लोकसंख्या वाढ हे एक फार मोठे आव्हान असतानाच सध्याच्या अस्थिर जागतिक वातावरणात भारत एक देश म्हणून ठामपणे उभा आहे.

एका सर्वात मोठ्या समस्येचे संधीमध्ये रूपांतर केल्यास भारत भविष्यामध्ये दमदार वाटचाल करू शकेल.

मुख्य शब्द : (Key Words):

वाढती लोकसंख्या, नवीन आव्हाने, शिक्षणाच्या संधी, स्त्रियांचे सक्षमीकरण, सामाजिक समस्या, जागतिकीकरण.

गृहितके :

- ✓ भारताची लोकसंख्या सातत्याने वाढत आहे. त्याबरोबरच पायाभूत सुविधांची गरज, सामाजिक तसेच आर्थिक समस्या आणि आव्हाने वाढत आहेत.
- ✓ पायाभूत सुविधांवर आणि सामाजिक समस्या निर्मूलनावर वाढत्या लोकसंख्येचा ताण निर्माण होत आहे.
- ✓ वाढत्या लोकसंख्येचा उपयोग नियोजन पूर्वक करून घेतला तर वाढत्या लोकसंख्येतील आव्हाने संधीत रूपांतरित होऊ शकतात.

अभ्यास पद्धती:

तथ्यसंकलनाच्या दुय्यम स्त्रोताचा वापर करून वर्तमानपत्रातील आणि मासिकातील लेखांचा आधार घेतला आहे.

प्रस्तावना:

भारतीयांचे 1950 मध्ये दर माणसी राष्ट्रीय उत्पन्न केवळ 265 रुपये होते. ते आज दीड लाख रुपये आहे. भारताचा जीडीपी 1960 मध्ये 0.04 ट्रिलियन डॉलर होता. जो आज 3.18 ट्रिलियन डॉलर इतका आहे. म्हणजे तो जगातील 192 देशांमध्ये पाचव्या क्रमांकाचा आहे. 1960 मध्ये जीडीपीच्या टक्केवारीत आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा वाटा 11.3% होता. तो 2015 मध्ये 55 टक्क्यांवर गेला होता, सध्या तो 40% आहे.

1951 मध्ये रेल्वेने 40 लाख प्रवासी प्रवास करत होते. आज 2.3 कोटी नागरिक रेल्वे प्रवास करतात. भारतातील रेल्वे नेटवर्क जगातील चौथ्या तर रोड नेटवर्क दुसऱ्या क्रमांकाचे आहे. 1951 मध्ये गाड्यांची संख्या तीस हजार होती. ती आज तीस कोटीपेक्षा अधिक झाली आहे.

1995 मध्ये विमान प्रवास करणाऱ्यांची संख्या 37 लाख होती. ती 2018 मध्ये 3.50 कोटी झाली आहे. 1951 मध्ये 4.8 दशलक्ष टन अन्नधान्याची आयात करावी लागत होती. तर 2020 मध्ये आपण 5.9 दशलक्ष टन अन्नधान्याची निर्यात केली आहे. दूध आणि साखर उत्पादनात जगात पहिला क्रमांक तर गहू आणि तांदूळ उत्पादनात भारत दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. 1951 मध्ये सरासरी आयुष्यमान केवळ 37 वर्षे होते तर सद्यस्थितीमध्ये आता ते 70 वर्षे झाले आहे साक्षरतेचे प्रमाण 1951 मध्ये 18.3 होते होते ते आज 77.7% झाले आहे या काळामध्ये भारताची लोकसंख्या दुप्पट झाली या पार्श्वभूमीवर ही कामगिरी भारताने केली आहे.

भारताची आर्थिक कामगिरी आणि पायाभूत सुविधा:

भांडवली बाजाराला जगात अतिशय महत्त्व आले आहे. भारताच्या भांडवली बाजाराचे मूल्य आज 300 अब्ज डॉलर वर पोहोचले आहे. आणि 5215 कंपन्या म्हणजे जगात सर्वाधिक कंपन्या लिस्ट झालेल्या आहेत. ग्रीन एनर्जी बाबतच्या उभारणीत भारत चौथ्या क्रमांकावर आहे. जगातील सर्वात मोठे सोलर एनर्जी पार्क राजस्थानामध्ये 14 हजार एकरवर भादला येथे उभे करण्यात आले आहे. जगातील 3.5 % परचेसिंग पावर भा आहे . प्रत्येक घरात सोने साठवण्याची सवय असलेल्या भारतात आज 21000 टन सोने आहे. भारताची 140 कोटी लोकसंख्या आणि तिची घनता पाहिल्यास भारत देश जगात सातव्या क्रमांकाचा मोठा देश असला तरी प्रति चौरस किलोमीटर ला भारतात 425 लोक राहतात. लोकसंख्येची ही घनता अधिक मानली जाते.कारण आपण आपली ज्या प्रगत देशांशी तुलना करतो अशा अमेरिकेची 33, रशिया 9एचीन 145, ऑस्ट्रेलिया 9 अशी आपल्यापेक्षा खूपच कमी घनता आहे. या पार्श्वभूमीवर भारताचा प्रवास निश्चितच कौतुकास्पद आहे.

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतात मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला गेला.खाजगी उद्योग पायाभूत सुविधा उभ्या करण्याच्या कामात उतरणार नाहीत. त्यामुळे सरकारनेच ते काम केले पाहिजे हा हेतू त्यामागे होता. त्यातून अनेक धरणे आणि वीज प्रकल्पांची कामे झाली. तसेच कोळसा, धातू, वाहतूक क्षेत्रात सरकारने भांडवल गुंतवले ही त्या काळाची गरज होती.त्यानंतर मोजक्या राजकीय नेते व्यापारी, नोकरदार आणि उद्योजकांनी त्याचा आर्थिक लाभ घेतला. भारतात प्रचंड निर्मिती क्षमता होती. निर्मिती क्षमतेला वाव मिळाल्यावर म्हणजे जागतिकीकरणाच्या

माध्यमातून खुले आर्थिक धोरण राबवल्यानंतर भारतात अनेक बदल दिसून आले.

खुले आर्थिक धोरण येऊनही आता तीन दशके झाली आहेत. या काळात देशाच्या संपत्तीमध्ये प्रचंड वाढ झाली. परंतु तिचे न्याय्य वितरण होऊ शकले नाही. कारण संपत्तीच्या वितरणाचा एक मार्ग आहे बँकिंग. जनधन योजना येईपर्यंत म्हणजे 2014 पर्यंत देशातील 50 टक्के नागरिकांना बँकिंग माहीत नव्हते. ज्यांना बँकिंगचे फायदे मिळाले ते मात्र संपत्तीच्या वितरणाचे लाभधारक झाले. दुसरीकडे बँकिंगच कमी असल्याने रोखीच्या व्यवहारांचा गैरव्यवहारासाठी सर्रास वापर झाला. त्यातून प्रचंड कर चोरी करणे शक्य झाले. देशातील संपत्ती वाढत असतानाही सरकारची तिजोरी अपुरी पडत होती.सरकारच्या तिजोरीत पैसा नसताना एवढ्या मोठ्या लोकसंख्येसाठी पुरेशा सोयी सुविधा निर्माण करण्यासाठी सरकार निधी खर्च करण्याचा प्रश्नच येत नव्हता. त्यामुळे सरकारचा भांडवली खर्चही मर्यादितच राहिला. कोरोना काळातील दोन वर्षांचा अपवाद सोडला तर वर्तमानातील डिजिटल क्रांतीमुळे कर चोरीचे प्रमाण कमी झालेले दिसते. सरकारच्या तिजोरीत चांगला महसूल जमा होऊ लागला आहे.नोटाबंदी आणि त्याचे उद्देश साध्य करण्यासाठी घेतल्या गेलेल्या निर्णयामुळे रोखीच्या व्यवहारांना रोखणे काही प्रमाणात शक्य झाले आणि त्यातून आर्थिक व्यवस्थेचे काही प्रमाणात शुद्धीकरण सुरू झाले आहे. त्याचे लाभ दीर्घकालीन आहेत. गेल्या दोन वर्षात प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करात झालेली वाढ ही त्याची प्रचिती आहे. नुकत्याच मांडल्या केलेल्या अर्थसंकल्पात मूलभूत कामांसाठी 13 लाख कोटी रुपयांची केली गेलेली तरतूद ही विक्रमी तरतूद ठरली आहे. शेजारी देश आर्थिक दृष्ट्या अस्थिर असताना आणि अमेरिकेसारखे विकसित देशही आर्थिक दृष्ट्या अस्थिर दिसत असताना भारत आज तुलनेने स्थिर आहे. त्याची जी अनेक कारणे आहेत त्यातील पुरेशी कर वसुली हे एक मुख्य कारण आहे. आपल्या शेजारील राष्ट्र श्रीलंका आणि पाकिस्तान यांनी कर पद्धतीमध्ये वेळीच सुधारणा न केल्याने वर्तमानात त्यांना आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या सक्तीने सुधारणा करणे भाग पडले आहे .

भारतासमोरील वर्तमान काळातील आव्हाने:

अलीकडे राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाने जाहीर केलेल्या ताज्या आकडेवारी नुसार, जागतिक पातळीवर अस्थिर परिस्थिती असतानाही 2021-22 या आर्थिक वर्षात भारताचा विकासदर 8.7% आला आहे. गेल्या दोन

दशकातील हा सर्वाधिक विकासदर असल्याचे मानले जाते. याचा अर्थ कोरोनानंतर भारताने अर्थचक्र वेगाने फिरवले आहे. हा अंदाज केवळ भारतीय राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाचा नसून आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि इतर खाजगी आर्थिक संस्थांनी ही अशा स्वरूपाचा अंदाज दिला आहे. कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेसमोर बेरोजगारी, महागाई सारखे प्रश्न असताना ते सोडवण्यासाठी त्या देशातील विकासदर सुधारणे आवश्यक असते. भारतामध्ये हा विकासदर वाढतो आहे. जगातील ज्या प्रमुख अर्थव्यवस्था मानल्या जातात त्यामध्ये अमेरिका आणि चीनचा समावेश होतो. त्यांच्याशी तुलना करता भारताचा विकासदर सर्वात अधिक आहे. कोरोना आणि त्यानंतर झालेल्या युकेन आणि रशिया युद्धामुळे जगात उत्पादन वाढ आणि व्यापाराच्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

भारताचा परकीय चलनाचा साठा गेल्या वर्षात सातत्याने सहाशे अब्ज डॉलर्सच्या घरात राहिला आहे. रुपयाच्या तुलनेत डॉलर वधारल्यामुळे आणि रुपयाची घसरण कमी करण्यासाठी रिझर्व बँकेने केलेल्या हस्तक्षेपामुळे तो गेल्या काही महिन्यात कमी होत होता. पण आता तो पुन्हा वाढू लागला आहे. याचा अर्थ गेल्या आर्थिक वर्षात आणि वर्तमानातील वर्षात भारताने निर्यातीत जी वाढ केली आहे तिचे प्रतिबिंब या साठ्यात दिसते आहे.

भारतातील खाजगी गुंतवणूक वाढ :

भारतामध्ये खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूक मात्र आवश्यक त्या प्रमाणात वाढलेली नाही. सध्या सरकार करत असलेला खर्च हाच विकासाचा केंद्रबिंदू राहिला आहे. मेटल आणि केमिकल क्षेत्रातील गुंतवणुकीने कोविड पूर्व स्थिती गाठली आहे. मोबाईल फोनचे भारतात सुरु झालेले उत्पादन, संरक्षण सामुग्रीची वाढलेली निर्यात, संगणक, फोन आणि मोटारीत लागणार्या चिप्सचे उत्पादन करण्यासाठी सरसावलेले देशी उद्योग यातून सरकार अर्थव्यवस्थेला गती देण्याचा प्रयत्न करत आहे.

भारताची आव्हाने पेलण्याची क्षमता:

भारताची प्रचंड लोकसंख्या आणि लोकसंख्येची वाढती घनता याचा विचार करताना भारतासमोरील समस्या अनेक आव्हाने घेऊन उभ्या आहेत. कोरोनांनी या समस्यांमध्ये अधिकच वाढ केली आहे. मात्र त्याही स्थितीत वर्तमानात भारताच्या परिस्थितीचे आकडे समाधानकारक आहेत. चीनकडून होणारी आयात कमी करून निर्यात वाढीचा गेल्या वर्षीचा कल कायम राहिल्यास

भारत ही आव्हाने पेलू शकेल. लोकशाही आणि राजकीय स्थैर्य ही भारताची जमेची बाजू आहे. नवीन शैक्षणिक धोरण आणि परिवर्तन, दहशतवाद, राजकीय गुंतागुंत, बेरोजगारी, कौशल्य विकास, पर्यावरण जागृता, राष्ट्रीय विकास वाढीचा वेग ही सध्याची ताजी आव्हाने आहेत.

आर्थिक साक्षरता, वाढती लोकसंख्या आणि बेरोजगारी यामुळे अनेक सामाजिक आर्थिक आणि इतर समस्या नव्याने जन्म घेत आहेत. शिक्षणासोबतच प्रशिक्षणाला आणि कौशल्याला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भारतामध्ये युवकांनी जागतिक स्पर्धेत टिकण्यासाठी शैक्षणिक साक्षरते सोबत संगणक साक्षरता आणि आर्थिक साक्षरता यांची कास धरणे ही काळाची गरज आहे. आर्थिक साक्षर बनण्यासाठी प्रशिक्षण घेणे क्रमप्राप्त आहे. दुर्दैवाने नवीन पिढीचे आर्थिक साक्षरतेकडे आणि व्यवस्थापनाकडे लक्ष नसल्याचे दिसून येते. त्यामुळे अनेकदा तरुणांना निराशेला सामोरे जावे लागते. आर्थिक नियोजन आणि व्यवस्थापन याला वर्तमानात महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आर्थिक साक्षरतेसाठी विविध स्तरांवर अभ्यासक्रम, कार्यशाळा, तज्ञांचे मार्गदर्शन, व्याख्याने, प्रशिक्षण इत्यादी युवकांसाठी सहज उपलब्ध होणे आवश्यक आहे.

अर्थ प्राप्तीसाठी साधन साक्षरता महत्त्वाची आहे. साधन साक्षरता म्हणजे माणूस सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत ज्या अनेक वस्तू आणि साधनांचा वापर करतो त्या सर्व वस्तू आणि साधनांचा वापर सहजपणे जमत असेल तर आपण साधन साक्षर आहोत. उदाहरणार्थ आपल्याला रिमोटने पंखा, टीव्ही, वाहतूकलीत यंत्रणा लावता यायला हवी. वॉशिंग मशीन, मायक्रोवेव, कुलर, डिश वॉशर यांचा श्रम आणि वेळ वाचवण्यासाठी उपयोग करता यायला हवा. मोबाईल वरून मेल करणे, फोटो काढणे, मेसेज करणे, रेल्वेचे बुकिंग, हॉटेलमधून खाद्यपदार्थ मागवणे, पैसे काढणे आणि पाठवण्याच्या अपचा वापर करता येणे म्हणजे साधन साक्षरता.

1990 नंतर जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण पश्चीमातीकरण, खाजगीकरण यामुळे सामाजिक चित्र मोठ्या प्रमाणावर बदलले. भारतीयांच्या सामाजिक जीवनात अमुलाग्र बदल झाला. भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडली गेली. गुंतवणुकीसाठी विविध पर्याय उपलब्ध झाले. भारतीयांची जीवनशैली बदलली. इंटरनेट मोबाईलचा वापर प्रचंड प्रमाणात वाढला. डिजिटल इकॉनॉमी चा विस्तार झाला. रोजगाराच्या संधी आकुंचन पावू लागल्या. वर्क फ्रॉम होम सुरु झाले. ग्रामीण

भागातून शहरी भागामध्ये स्थलांतर मोठ्या प्रमाणावर वाढू लागले. याचवेळी ग्रीन इकोनोमीचाही मोठ्या प्रमाणावर विस्तार झाला. मध्यमवर्गीयांची संख्या वाढली. नव मध्यमवर्ग, नवश्रीमंत, अतिश्रीमंत, गर्भश्रीमंत अशी नवीन समाजव्यवस्था अस्तित्वात आली. लोकांची खरेदी शक्ती वाढली. हातात पैसा खुळखुळायला लागला. या बदलातूनच समृद्धी निर्माण झाली. पण त्याचबरोबर जीवनातील अस्थिरता, ताणतणाव आणि चिंता वाढली. या अस्थिरतेवर मात करण्यासाठी आर्थिक नियोजनाची प्रकर्षाने गरज भासू लागली आहे.

वाढती लोकसंख्या आणि उद्योग व्यवसाय :

मायक्रोसॉफ्ट नंतर ट्विटर आणि त्यानंतर मेटा या कंपन्यांनी शेकडो कर्मचार्यांना कामावरून काढून टाकले आहे. अमेझॉन कंपनीने दहा हजार कर्मचार्यांना घरी बसवण्याचा निर्णय घेतला आहे. मंदीमुळे या कंपन्यांच्या विक्रीत घट झाली असून खर्च कमी करण्याकरता त्यांनी हे पाऊल उचलले आहे. जगभरात अमेझॉन कंपनी सोळा लाख लोकांना रोजगार देते. वर्तमान काळात शाश्वत विकासासाठी एकूण सकल राष्ट्रीय उत्पादन म्हणजेच जीडीपीच्या चार ते पाच टक्के रक्कम खर्च होते. हे प्रमाण 16 ते 20 टक्क्यापर्यंत नेणे आवश्यक आहे. भारतात इंटरनेट वापरणाऱ्यांची संख्या प्रचंड असून 5जी च्या प्रसारामुळे अतोनात व्यवसाय संधी उपलब्ध होत आहेत. भारतात तरुण आणि कुशल मनुष्यबळ मोठ्या प्रमाणात आहे. 2022 मध्ये लघु आणि मध्यम उद्योगांसाठी तसेच सस्टेनेबल मेटाबिलिटी करता भारतात अनुक्रमे 16 टक्के आणि ११ टक्के भाग भांडवल उभे करण्यात आले. सरासरी 5 वर्षे मुदतीच्या गुंतवणुकीवर गेल्या 10 वर्षात सुमारे 30% रिटर्न मिळाला. त्यामधून 50 कोटी लोकांच्या जीवनात परिवर्तन घडवून आले. आजूबाजूच्या परिसरात चांगले बदल घडवणाऱ्या स्टार्टअप साठी तांत्रिक आणि पायाभूत मदत करणे हे अटल इनोव्हेशन मिशनचे उद्दिष्ट आहे. 2016 साली सरकारची ही योजना सुरू झाली. अटल इंक्युबेशन सेंटर मार्फत ऊर्जा, आरोग्य, शिक्षण, शेती आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता क्षेत्रातील नवीन प्रयोगांना मदत केली जाते. केंद्र सरकारने सोशल स्टॉक एक्सचेंज हा मंच सुरू केला असून त्याद्वारे गतिमान व प्रभावशाली विकास साधू इच्छिणाऱ्या उपक्रमांना भांडवल उपलब्ध होणार आहे.

विषयाचे वर्तमानातील महत्त्व :

दरवर्षी 11 जुलैला जागतिक लोकसंख्या दिन साजरा केला जातो. आज मानवाचे जीवनमान सुधारित औषधे आणि उत्तम आरोग्यसेवा यामुळे वाढले आहे. जगाची लोकसंख्या आठ अब्जापर्यंत पोहोचल्याने संपूर्ण मानव विश्व विविध आव्हानांचा सामना करत आहे. आजपर्यंतची ही सर्वात मोठी संख्या आहे. एकीकडे वाढती लोकसंख्या हा चिंतेचा विषय आहे. तर दुसरीकडे घटती लोकसंख्या हा सुद्धा चिंतेचा विषय बनत आहे. काही राष्ट्रांमध्ये लोकसंख्या वाढ इतक्या मोठ्या प्रमाणावर आहे की, पृथ्वीवर विविध संसाधनांचा भार झाला आहे. लोकसंख्येची दाटीवाटी झाली आहे. तर काही देशांमध्ये लोकसंख्या इतकी घटली आहे की सततच्या घटत्या जन्मदराची चिंता वाढत चालली आहे. अशा काही देशांच्या अनिश्चित भविष्याबद्दल चिंता निर्माण होत आहे.

सातत्याने होणारे हवामानातील बदल, नैसर्गिक आपत्ती, जागतिक पातळीवर मोठ्या प्रमाणावर सुरू असणारे संघर्ष आणि त्यातून भविष्याची चिंता तसेच साथीच्या रोगांचा धोका यामुळे यातील गुंतागुंत प्रचंड प्रमाणात वाढत आहे.

वाढते नागरीकरण :

जगभरामध्ये सातत्याने नागरिकरण होत आहे. नगरे-महानगरे- अति महानगरे अशा एका बिंदूवर आली आहेत. जेथे 80% पेक्षा जास्त नागरीकरण झाले आहे. त्याच वेळी विकसनशील देशांमध्ये शहरीकरणाचे प्रमाण यापेक्षा खूप कमी आहे. तरीही नागरीकरणाची प्रक्रिया थांबलेली नाही. लोकसंख्याशास्त्रीय आकडेवारी असे दर्शवते की 2050 सालापर्यंत जगातील 2/3 लोकसंख्या शहरांमध्ये राहिल. परिणामी शहरांमधील जीवनाची गुणवत्ता ही धोकादायक पातळी ओलांडेल. वाढत्या लोकसंख्येला दर्जेदार जीवन देण्याची हमी मिळू शकणार नाही. भारतातही औद्योगिक क्रांती नंतर नगरांचा उदय होत राहिला आहे आणि भविष्यातही नागरीकरणाची प्रक्रिया होत राहिल हे उघड आहे. जगाप्रमाणेच भारतासमोरही दोन प्रश्न उभे आहेत. भारत किती वेगाने नागरिकरण करेल आणि अस्तित्वात आलेल्या नगरांमध्ये नागरिकांचे जीवनमान कसे असेल?

नगरातील पायाभूत सुविधा आणि सेवांचे पाठबळ मिळाल्यास नागरिक चांगले जीवनमान जगू शकतात आणि अधिक उत्पादनक्षम होऊ शकतात. मात्र भारताच्या नागरिकरणाचा वेग निश्चितपणे मंद आहे. तो 1951 पासून प्रति दशक सरासरी 2.3% आहे. भारतामध्ये मजबूत अर्थव्यवस्था आणि रोजगार निर्माण करण्याची क्षमता

असलेल्या अनेक शहरांचा अभाव आहे. भारताने मोठी उलाढाल असलेल्या 500 शहरांमध्ये पायाभूत सुविधा आणि उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी गुंतवणूक केली तर नागरीकरणाचा वेग वाढू शकेल. परंतु सध्या तरी असे चित्र दिसत नाही. स्मार्ट सिटी योजना कागदावरच रखडलेल्या आहेत. मर्यादित असलेल्या आणि सर्वाधिक लोकसंख्या असलेल्या मोठ्या शहरांनी जवळजवळ संपूर्ण स्थलांतराचा भार उचललेला आहे. या शहरांवर सरकारी आणि खाजगी गुंतवणुकीचा ही फार मोठा भाग खर्च झालेला आहे. मात्र त्यांची लोकसंख्या शास्त्रीय घनता शाश्वत नसल्याने या शहरांमधील पायाभूत सुविधांवर आणि सेवांवर गंभीर ताण निर्माण होत आहे. 1988 मध्ये पुनर्वितरण राष्ट्रीय शहरीकरण आयोगाने सुचवल्याप्रमाणे, लोकसंख्येचे वितरण आणि विकासात्मक उद्दिष्टांचा प्रसार अशा निरोगी राष्ट्रीय वैशिष्ट्यांना सहाय्यभूत ठरेल असा लहान आणि मध्यम शहरांच्या एकात्मिक विकास योजनेचा कार्यक्रम विकसित केला होता. परंतु त्यात संसाधनाची उपलब्धता न झाल्याने ही योजनाच राहिली. ऑबजरवर रिसर्च फाउंडेशनचे रामनाथ झा यांनी असे म्हटले आहे की, जिथे एक कोटीहून अधिक लोक राहतात अशा मोठ्या शहरांमध्ये त्यांच्या क्षमतेच्या पलीकडे निश्चितपणे घनता वाढत राहिल. ज्यामुळे पायाभूत सुविधांची कमतरता निर्माण होईल. एखादे ठिकाण राहण्यास योग्य अथवा चांगले असल्याचे प्रमाण बिघडेल. मोठी महानगरे उत्पादकतेत तडजोड झाली तरी अधिक संपत्ती निर्माण करतील. मात्र त्यातील नागरिकांचे हाल वाढतील. शहरात येणार्या प्रत्येक व्यक्तीला सामावून घेणे म्हणजे त्यांच्या बहुविध गरजांसाठी जागा तयार करणे. निवास, कामाची जागा, मनोरंजन, शिक्षण, आरोग्यसेवा, पाणी, स्वच्छता, कचरा व्यवस्थापन हे सर्व पुरवताना शहराच्या पर्यावरणीय शाश्वततेची किंमत मोजावी लागेल. अब्सरवर रिसर्च फाउंडेशनच्या शोभा सुरी यांनी म्हटले आहे की एदेशाच्या जलद लोकसंख्येच्या वाढीमुळे संसाधने आणि सेवांवर दबाव येतो. ज्यामुळे पर्यावरणाचा न्हास, गरिबी आणि असमानता वाढते. आरोग्य सेवेवरचा भार वाढतो. शैक्षणिक पायाभूत सुविधा वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी संघर्ष करतात. लोकसंख्येच्या प्रभावामुळे पर्यावरणाची चिंता निर्माण होते आणि रोजगारच्या संधीची कमतरता निर्माण होते. सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनोमीच्या मते, भारतातील बेरोजगारी 8.5 टक्क्यांच्या आतापर्यंतच्या

उच्चांकावर आहे. त्यातील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे गरिबी आहे. जवळपास 16.4% लोकसंख्या दारिद्र्यात आणि 4.2% लोक गंभीर दारिद्र्यात जीवन जगत आहेत. मागील चार दशकात भारतातील संपत्ती असमानतेत प्रचंड वाढ दर्शवते, ज्यामध्ये 10% लोकांकडे एकूण संपत्तीच्या 60 टक्क्याहून अधिक संपत्ती आहे आणि तळाच्या 50% लोकसंख्येच्या संपत्तीत घट झाल्याचेही सूचित करते. भविष्यात लोकसंख्या वाढत जाईल आणि गरिबी तसेच संपत्तीची असमानता दूर करणे अधिकाधिक कठीण होत जाईल. ज्यावेळी लोकसंख्या वाढत असते तेव्हा सामाजिक, आर्थिक दृष्ट्या वंचित गटांना आधार देणे कठीण होत जाते. शहरी नियोजन सुव्यवस्थित नसल्यामुळे झोपडपट्ट्या, वाहतूक कोंडी, मूलभूत सुविधांचा अभाव, कचऱ्याचे व्यवस्थापन यासारख्या समस्या निर्माण होत जातात. वाढती व्यसनाधीनता, वाढती बेरोजगारी आणि त्यातून वाढती गुन्हेगारी ही शहराची वैशिष्ट्ये बनतात. 2022-23 मध्ये 1.2 अब्ज मुले शाळाबाह्य असल्याने शिक्षण कौशल्य विकास आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणात सार्वत्रिक प्रवेशासाठी शिक्षण प्रणाली मजबूत करणे आवश्यक आहे. 2021-22 मध्ये भारताचा आरोग्य सेवेवरील सार्वजनिक खर्च जीडीपीच्या जवळपास 2.1% होता. 2020-21 मध्ये 1.8 टक्के आणि 2019-20 मध्ये 1.3 टक्के होता. एजो सार्वजनिक आरोग्य सेवा आणि सामाजिक सुरक्षिततेचे वाढते महत्त्व अधोरेखित करतो. दर 1000 लोकसंख्येमागे केवळ 0.5 सार्वजनिक रुग्णालयातील खाटा उपलब्ध असून डब्ल्यूएचओ च्या मानकानुसार भारतात खाटांची कमतरता दिसून येते. प्राथमिक आरोग्य सेवा माता आणि बाल आरोग्यसेवा आणि विशेष उपचारांसाठी पायाभूत सुविधांसह आरोग्य सेवा वाढवण्याची तातडीची गरज नमूद करण्यात आली आहे. ग्लोबल कार्बन बजेट अहवाल 2022 नुसार, भारतातील कोळसा, तेल आणि वायू उत्सर्जन 6 % नी वाढण्याचा अंदाज आहे. या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि दीर्घकालीन शाश्वतता वाढवण्यासाठी नैसर्गिक संसाधनांचे शाश्वत व्यवस्थापन आणि संवर्धन पद्धती असणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

- वर्तमान काळातील पुढील पाच वर्षांसाठी कोणती उद्दिष्टे आहेत आणि ती कोणत्या कार्यक्रमातून साध्य करावी आहेत याचा देश पातळीवर प्रचार आणि प्रसार करण्याची गरज आहे.

२. अस्थिर राजकीय आणि आर्थिक परिस्थितीमध्ये आपला देश कसा टिकून राहणार आहे याचे नियोजन करणे आवश्यक आहे
३. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या 75 वर्षात स्वातंत्र्याची फळे ज्या नागरिकांपर्यंत पोहोचलेली नाही त्यासाठी सक्षम व्यवस्था तयार करणे आवश्यक आहे
४. रोजगाराची हमी देण्याच्या दृष्टिकोनातून पावले उचलली जाणे अत्यंत आवश्यक आहे.
५. राजकीय सत्तेचे पुरेसे विकेंद्रीकरण आजही झालेले नाही ज्यांच्या हातात सत्ता असते तेच संपत्तीचे मालक होतात. हे चक्र बदलणे आवश्यक आहे
६. उपलब्ध साधनसामग्रीचा वापर करून विविध पायाभूत सुविधा निर्माण करणे आवश्यक आहे
७. मुक्त आर्थिक धोरणामुळे देशाच्या संपत्तीत वाढ झाली परंतु तिचे न्याय वितरण झाले नाही ते होण्यासाठी आवश्यक कार्यक्रम राबवले गेले पाहिजेत
८. इंधन टंचाईमुळे हरित ऊर्जेची निर्मिती आणि वापर वाढवणे आवश्यक आहे
९. सध्या ग्रीन एनर्जीच्या उभारणीत भारत चौथ्या क्रमांकावर आहे. याच प्रकारची कामगिरी सातत्याने होणे आवश्यक आहे.
३. पर्यावरण स्नेही वातावरण निर्माण करण्यासाठी त्याला अनुकूल कायदे आणि संस्कार रुजवणे आवश्यक आहे
४. शाश्वत आर्थिक विकासाची गरज आहे
५. वरील बाबींना सुसंगत धोरणे आणि कार्यक्रम आखणे गरजेचे आहे
६. संपत्तीतील असमानता दूर होणे ही सुद्धा काळाची गरज आहे
७. रोजगाराच्या संधी अधिकाधिक निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केले गेले पाहिजेत
८. हवामान बदलाचे नकारात्मक परिणाम कमी करण्यासाठी भारताला हरित धोरणांची अंमलबजावणी अक्षय ऊर्जा स्रोतांना प्रोत्साहन आणि पर्यावरण रक्षणाचा जागर वाढवावा लागेल
९. नियोजनाचे महत्त्व सर्व पातळ्यांवर समजून घेणे आवश्यक आहे.
१०. न्याय्य विकासाचा चालना देणारी सामाजिक पायाभूत सुविधांना बळकटी देणारी आणि मानवी विकासाचा चालना देणारी धोरणे आखणे आणि स्वीकारणे गरजेचे आहे.

काही ठळक उपाययोजना:

१. भारताला जी उद्दिष्टे साध्य करायची आहेत त्यासाठी कौशल्य विकास अत्यंत महत्त्वाचा आहे त्यामुळे भविष्यकाळात कौशल्य विकासावर लक्ष देणे आवश्यक आहे
२. भारतामध्ये उद्योजकता वाढीवर लक्ष देणे अधिक गरजेचे आहे ही वाढ सर्वसमावेशक असली पाहिजे

संदर्भ:

- ✚ उद्योजकता, 2023
- ✚ रोजगाराच्या संधी, दैनिक लोकसत्ता, 29 ऑक्टो 2023
- ✚ तयारी गगन भरारीची, दै.सकाळ, 29 ऑक्टो 2023
- ✚ भारताच्या लोकसंख्येचे उड्डाण 152.2 कोटीकडे, दै. सकाळ, 18 ऑगस्ट 2024.